

OVER DIVERSITEIT IN HET LICHT VAN INCLUSIEF ONDERWIJS

drs. Bert van Velthooven

marnix academie
Lectoraat Leren en Innoveren

In de afbeeldingen zien we links de zogenaamde Rubik's-cube, deze is 'af' of 'klaar'. Het zit zo in ons systeem dat de kubus 'af' is als de vlakken dezelfde kleur hebben en de kubus netjes als kubus is gevormd. We werken toe naar deze eenvormigheid, pas dan zijn we tevreden. Nog sterker, de kubus is 'af' te maken door stelselmatig een aantal algoritmes toe te passen. Het werkt altijd en de uitkomst is altijd hetzelfde. In mijn ogen zet het systeem zichzelf hiermee vast. Anders is het bij de afbeelding rechts, een dodecaëder. Deze is in onze verbeelding nog niet 'af'. Waarom eigenlijk niet? Kunnen we de vaste wegen die leiden naar een vast resultaat loslaten? Kunnen we de schoonheid van hoe het er nu uitziet ook waarderen? In de afbeelding rechts zijn verschillende kleuren en vormen door elkaar te zien. Het is veel minder eenvormig, spannender en tegelijkertijd is er een sterke samenhang aanwezig. In deze samenhang is er beweging en ontwikkelt het systeem zichzelf. Je voelt: het kan nog verschillende kanten op, er zit dynamiek in het systeem, het leeft! Het gaat om onze manier van denken, kijken en handelen. Bij het werken aan een duurzame systeemverandering om te komen tot een inclusievere school gaat het er niet om dat we netjes de procedures volgen en komen tot vooraf bepaalde kaders. Het gaat er niet om dat iedereen netjes op zijn voorafgesproken plek zit en blijft zitten. We kunnen proberen daarvan los te komen, ons open te stellen voor andere wegen. We kunnen daarbij het voorbeeld van de dodecaeder, die dynamiek bezit, beweegt en ruimte biedt, voor ogen houden.

OVER DIVERSITEIT IN HET LICHT VAN INCLUSIEF ONDERWIJS

drs. Bert van Velthooven

Er is een groeiend verlangen naar een inclusieve samenleving waarin iedereen erbij hoort en verschillen er mogen zijn.

(Dolf van den Berg, 2020)

De vraag om tegemoet te komen aan het groeiende verlangen naar een inclusieve samenleving waar Dolf van den Berg het in bovenstaande quote over heeft, start wat mij betreft in het onderwijs. Daar komen de kinderen samen die dit verlangen invulling kunnen geven door samen te leven, samen te werken en samen te leren. Op weg naar die inclusieve samenleving staat er een onderwijsinnovatie aan te komen. Een innovatie die een overgang beoogt van passend onderwijs naar 'inclusiever onderwijs'. Dit kan klein beginnen, een eerste stap om te komen in de richting van inclusief onderwijs, en groot worden, we maken van onze school een volledig inclusieve school. In dit essay laat ik zien dat het vormgeven van inclusief onderwijs een duurzame systeemverandering vraagt. Duurzame systeemverandering begint bij de primaire processen: bij de leerkrachten en de scholen. Het is daarbij nodig om samen tot een waardencreatie te komen; wat verstaan we onder inclusief onderwijs en wat betekent daarbinnen het omgaan met diversiteit?

Een duurzame systeeminnovatie

Het begrip inclusiviteit en het daarmee samenhangende begrip diversiteit leveren nogal eens gefronste wenkbrauwen op. Het zijn containerbegrippen geworden waartegen opgekeken wordt. Waar moeten we beginnen als we het over inclusiviteit en diversiteit hebben? Organisaties die zich met inclusiviteit bezighouden, hebben vaak, en begrijpelijk, een eigen agenda. Het gaat dan om de eigen achterban die zich onderscheidt in kleur, etniciteit of gender. In deze bijdrage betoog ik dat inclusiviteit en diversiteit bredere en lenige begrippen zijn. Het gaat om het voortdurend openstaan voor de ander, uitgaan van verschillen en die verschillen waarderen. Willen we toe naar de lenigheid in onze organisaties die nodig is om inclusief en divers te denken en te handelen, dan zullen we die organisaties duurzaam moeten veranderen; klein beginnen om groot te denken. Die route naar inclusief onderwijs wordt steeds meer gezien als een proces van onderwijs- en schoolontwikkeling (Schuman in Sardes, 2020). Het vraagt om een paradigmaverschuiving waarbij er geen speciale voorzieningen voor 'speciale' leerlingen in het leven worden geroepen, maar waarin alle leerlingen, in al hun diversiteit, naar dezelfde school gaan. Daar zijn ingrijpende veranderingen voor nodig, zowel beleidsmatig als praktisch en op lokaal, regionaal en landelijk niveau. Schuman (2020) spreekt hierbij over fundamentele en met elkaar samenhangende systeeminnovaties die de hele maatschappij raken. Voor het onderwijs betekent dit dat strategische uitgangspunten geformuleerd moeten worden en dat er gezamenlijk gezocht moet worden naar de essenties van het onderwijs en het in de praktijk ontwikkelen van vormen van inclusief onderwijs (Van den Berg, 2020). Van Berkel en Manickam (2019) geven aan dat als we greep willen krijgen op ingewikkelde vraagstukken, we moeten accepteren dat ze complex zijn. Verschillende belanghebbenden kunnen verschillende oplossingsrichtingen voor ogen hebben. Moors (2013) stelt dat elke belanghebbende een eigen probleemdefinitie en interpretatie van het probleem heeft en er vaak weinig gedeelde visies zijn. We zullen onszelf eerst open moeten opstellen voor die complexiteit. Bij duurzame systeeminnovatie staan de interactieprocessen op microniveau centraal. Kenmerkend voor systeeminnovatie is ook de gelijkwaardige deelname van alle belanghebbenden aan een coöperatief/collaboratief onderzoek op basis van eigen competenties en deskundigheden.

Wat is inclusief onderwijs?

Inclusief onderwijs gaat over het recht van alle kinderen om naar een reguliere school te gaan, thuisnabij, met leeftijdsgenoten en buurtgenootjes.

Internationaal wordt inclusief onderwijs steeds meer gezien als een principe dat recht doet aan de diversiteit tussen alle leerlingen (Ainscow, 2020). Volgens Ainscow (2020) gaat het daarbij om de mogelijkheden te vergroten van die thuisnabije, reguliere school om ze in staat te stellen onderwijs te bieden aan die diverse groep leerlingen. Waar volgens van Veen (in Sardes 2020) in veel landen de ontwikkeling naar inclusief onderwijs is ingezet, is er in Nederland pas sinds kort aandacht hiervoor. Er zijn scholen die zich op weg begeven naar inclusiever onderwijs, maar een vanzelfsprekendheid is het in Nederland nog niet. Van Mieghem (2020) stelt dat de interpretatie van het concept inclusief onderwijs ambigu is. Het gaat van inclusie als principebepaling voor onderwijs en samenleving aan de ene kant tot het opnemen van leerlingen met speciale onderwijsbehoeften aan de andere kant. Ze toont in haar proefschrift aan dat zowel Nederland als Vlaanderen in zijn wetgeving voor de tweede optie heeft gekozen. In Nederland wordt daardoor inclusief onderwijs vooral gezien als een manier om tegemoet te komen aan de behoeften van leerlingen met een 'beperking', met 'ondersteuningsbehoeften' of 'educational needs'. Als het gaat om inclusief onderwijs, gaan de discussies in Nederland vaak over kinderen met zichtbare beperkingen, zoals kinderen in een rolstoel en kinderen met soms minder zichtbare beperkingen, zoals kinderen met een vorm van autisme. Soms wordt er gesproken over kinderen met een taalachterstand of met verschillende culturele achtergronden als het gaat om werken aan inclusief onderwijs. Als voorbeeld mag dienen het meest recente rapport van de Onderwijsraad, 'steeds inclusiever'. Hierin stelt de raad, in antwoord op de vraag naar wat inclusiever onderwijs is, dat het allereerst gaat om leerlingen met een beperking de benodigde ondersteuning en toerusting te bieden om naar school te kunnen (Onderwijsraad, 2020).

Hier zit de discussie. Als we het over inclusief onderwijs hebben, hebben we het wat mij betreft niet alleen over leerlingen met beperkingen, taalachterstand of bepaalde culturele achtergrond, maar we hebben het dan over alle leerlingen. Als we het hebben over het recht van alle kinderen op regulier onderwijs, zullen we de discussie moeten durven aangaan over welke leerlingen we het hebben. Anders geformuleerd staat de vraag centraal: hoe zien we de diversiteit bij onze leerlingen in het licht van inclusief onderwijs? De aanname is dat, om inclusief onderwijs te laten slagen voor alle leerlingen, om over te gaan op anders handelen, er een omslag in het denken over diversiteit zal moeten komen om uiteindelijk tot duurzame verandering in de richting van inclusief onderwijs over te kunnen gaan. In deze bijdrage ga

ik in op wat er onder diversiteit wordt verstaan en wat dat betekent voor een duurzame systeemverandering in de richting van inclusiever onderwijs.

Poëzie vertelt soms meer dan we met lange zinnen tot uitdrukking kunnen brengen:

*Ontgin, waar niemand
vruchtbaarheid vermoedt,
elke woestijn heeft zijn wel;
geloof onafgebroken:
hier móet water zijn*

Dit is een deel uit het gedicht Voorschrift van Hendrik Marsman. Ik zal niet proberen te duiden wat Marsman hier wil zeggen, dat weet ik niet. Ik kan wel aangeven wat het voor mij betekent; zo zijn gedichten volgens mij ook bedoeld. Hier zit voor mij de start voor inclusief onderwijs en het omgaan met de diversiteit tussen de leerlingen. Voor mij, als onderwijsman, betekent het dat je constant op zoek blijft naar hoe je als leraar voor een leerling van betekenis of een betekenisvolle andere kunt zijn. Daar staat leraarschap primair voor. Dat je daar waar je het niet meer weet, blijft zoeken, blijft geloven dat de leerling erop vertrouwt dat jij niet opgeeft. Wie weet ben jij de laatste waar deze leerling op kan rekenen. Er móet water zijn.

Als het om onze schoolloopbaan gaat hebben we allemaal onze eigen verhalen. Gebeurt het nog dat je je bij gym van groot naar klein moet opstellen? Met mijn wat geringe lengte stond ik altijd vooraan, of achteraan zo je wilt. We hebben ook allemaal onze verhalen als het gaat om ons werkzame leven op scholen. Ik deel hierbij vier voorbeelden van mijzelf om aan te geven waar de drive voor het schrijven van dit essay vandaan komt.

Voorbeeld 1. Ik zal in, wat nu groep 7 is, hebben gezeten. De leraar vroeg aan alle leerlingen klassikaal *‘Wat doet je vader voor werk?’* Mijn vader had geen werk, als enige vader in de klas. Vertel dat in de jaren 70 van de vorige eeuw maar eens voor de hele klas, het was schaamteloos. Ik verbaasde me, zo jong als ik was, over de manier waarop deze vraag klassikaal werd gesteld.

Voorbeeld 2. In mijn werk in het onderwijs in Nicaragua en Uganda had ik grote klassen met leerlingen in schooluniform. De discussie is bekend, schooluniformen zouden bijdragen aan gelijkwaardigheid tussen de leerlingen. Niets bleek minder waar. Als je geen, of de verkeerde, schoenen had,

werd je naar huis gestuurd. Als je een verkeerde kleur broek had, werd je naar huis gestuurd. Als je haar niet kort genoeg was geschoren, werd je naar huis gestuurd. Ik vond dat, door op deze manier om te gaan met het verplichte schooluniform, de verschillen tussen arm en minder arm werden uitvergroot.

Voorbeeld 3. Ik heb jaren in Nederland in het onderwijs gewerkt. Met ‘moeilijk lerende’ kinderen, voortijdig schoolverlaters en met ‘zeer moeilijk opvoedbare’ kinderen. Als ambulant begeleider begeleidde ik leerkrachten in het omgaan met en het lesgeven aan ‘zeer moeilijk opvoedbare’ kinderen, nu leerlingen uit cluster 4. Een grote meerderheid van deze leerlingen heeft het gehaald in het regulier onderwijs, met behulp van de eigen leerkracht. Het heeft mij gesterkt in het idee dat het in het regulier onderwijs kan, als de leerkracht de handvatten en de mogelijkheden ziet en krijgt.

Voorbeeld 4. Samen met collega’s van drie hogescholen zat ik, aan het begin van deze eeuw, in het Collectief Inclusief. Het collectief organiseerde congressen over inclusief onderwijs en publiceerde over inclusief onderwijs. De kern was dat inclusief onderwijs begint met het hebben van een duidelijke en sterke visie op wat inclusief onderwijs is. En dat er vanuit die sterke visie heel veel mogelijk is om tegemoet te komen aan de vragen van alle leerlingen. Achteraf gezien was het te vroeg. Passend onderwijs kwam eraan en heeft de inclusieve gedachte opzijgezet. Dacht ik! Inclusief onderwijs staat tot mijn grote verrassing plotseling weer op de kaart, zowel vanuit het onderwijsveld als vanuit ‘Den Haag’. Op weg naar ‘inclusiever onderwijs’.

In de voorbeelden gaat het om gezien te worden, om gewaardeerd te worden, om te mogen zijn, precies zoals je bent. De jongen die ik was in de schoolbanken, de leerkracht wist het niet, had me niet gezien. De kinderen in Uganda die naar huis worden gestuurd, ze worden niet gewaardeerd om wie ze zijn. De zogenaamd ‘moeilijk opvoedbare’ kinderen, ze mogen niet zijn zoals ze zijn. Zo heeft ieder zijn eigen voorbeelden, de meesten van ons hebben zo’n verhaal. Dat anderen je niet hebben zien staan is geen oordeel over die ander. Zelf heb ik zeker anderen ook niet zien staan en ik vraag me af of ik daar altijd bewust van ben geweest. Dit raakt het hart van het leraarschap, althans wanneer leraarschap niet als een technisch-instrumentele activiteit wordt benaderd, maar meer vanuit een normatief reflexieve opvatting van het leraarschap ingevuld wordt. In dat normatieve wordt een belangrijk kenmerk van het onderwijs benadrukt, namelijk dat het onderwijs als een morele activiteit wordt opgevat. Vanuit deze invulling

van het onderwijs is de leraar, meer dan een probleemoplosser, een *betekenisvolle ander* die de bruggen slaat tussen thuis en school, tussen thuis en de maatschappij en tussen de verschillende subculturen in de klas waar de leerlingen toe behoren. Zo'n leraar is een contra-intuïtieve professional (Susam, 2015) die in staat is om eigen persoonlijke intuïties en subjectieve concepten, dus de eigen ervaringswereld, te overstijgen en vanuit andere perspectieven naar zichzelf en naar zijn verhouding tot zijn leerlingen te kijken; perspectieven waar hij geen insider in is (geweest) maar als professional geacht wordt die wel te (ver)kennen. Dat zorgt ervoor dat de leraar als professional altijd berekend is op 'onvoorspelbare' en zelfs voor hem 'onvoorstelbare' situaties. Vanuit deze achtergrond en overwegingen doe ik mee met de weg te vinden naar inclusiever onderwijs. Uiteindelijk is inclusief onderwijs voor mij het onderwijs waar ieder kind niet alleen welkom is, maar ook wordt gewaardeerd om wie hij of zij is en waar uitgegaan wordt van zijn of haar kwaliteiten. Niet 'je mag erbij horen' maar 'je hoort er bij', niet 'we gaan kijken of we je kunnen opvangen' maar 'we gaan kijken hoe we je les kunnen geven', niet 'dat kunnen we niet bieden' maar 'eens kijken hoe we het bieden'. Waarbij inclusie niet alleen gaat over leerlingen met beperkingen, maar het brede scala aan kenmerken van etnisch-culturele, sociaaleconomische, levensbeschouwelijke en genderspecifieke dimensies bestrijkt waarin diversiteit tot uiting komt.

Waarom? Op weg naar een inclusievere samenleving

Iedereen heeft baat bij inclusie, we zijn allemaal wel eens uitgesloten, we zijn allemaal wel eens niet gezien, gehoord of onvoldoende gewaardeerd. In een brede definitie van inclusie gaat het over insluiting en een toenemende participatie van alle mensen in de samenleving (Bolsenbroek & Van Houten, 2010). In een inclusieve samenleving komt iedereen, ongeacht zijn of haar culturele achtergrond, sekse, leeftijd en talenten, tot zijn recht door op een gelijkwaardige manier deel te nemen aan die samenleving. Als we spreken over zo'n inclusieve samenleving wordt er gerefereerd aan twee principes: gelijkwaardigheid en diversiteit (Van Houten, 2009). Onder gelijkwaardigheid wordt verstaan dat alle mensen van waarde zijn met al hun eigenheid. Onder diversiteit wordt verstaan dat mensen verschillend mogen zijn en dat die verschillen worden gerespecteerd.

De inclusieve samenleving bestaat nog niet in Nederland; er zijn, alle naoorlogse egalitaire en goede bedoelingen van de sociale staat ten spijt, nog altijd te veel mensen die in de marge van de samenleving figureren. Groepen mensen worden uitgesloten om ras, geloof of gender, of omdat

ze een chronische ziekte hebben of op leeftijd zijn. De wens bestaat om te komen tot een inclusieve samenleving waarin uitsluitingsmechanismen niet meer bestaan (Bolsenbroek & Van Houten, 2010). Waar mensen zich verbonden voelen. Rubio Repáraz, Ardjosemito-Jethoe & Rijk (2017) geven aan dat inclusief werken betekent dat je dagelijks handen en voeten geeft aan het ontwikkelen van je sensitiviteit ten aanzien van deze uitsluitingsmechanismen. Ze geven twee manieren om deze sensitiviteit te ontwikkelen om te komen tot een inclusieve samenleving; dialoog en talentontwikkeling. Ainscow (2020) geeft aan dat onderwijs als fundamenteel mensenrecht de basis vormt voor een meer rechtvaardige samenleving met een nadruk op gelijkwaardigheid en eerlijkheid.

Het bouwen aan een inclusieve, rechtvaardige samenleving begint wat mij betreft bij het bouwen aan inclusieve basisscholen. Inclusieve basisscholen werken aan talenten van alle leerlingen, werken samen in dialoog op een school die zichzelf niet alleen als een leer- maar ook als een leefgemeenschap beschouwt. We willen graag dat leerlingen met elkaar optrekken, elkaar leren kennen, verbonden zijn en op weg gaan naar een samenleving waarin we elkaars krachten waarderen en waarbij niemand wordt uitgesloten. Kinderen denken en handelen al inclusief. Door onze basisscholen exclusief in te richten, zoals we nu vaak doen, leren we ze hun inclusief denken en handelen af; we leren ze dat mensen 'anders' kunnen zijn en dat ze dan naar een 'andere' plek moeten.

Beelden uit de praktijk, op weg naar inclusiever onderwijs

Op woensdag 12 februari 2020 vond in het Spant te Bussum de startconferentie 'Naar inclusiever onderwijs' plaats. Er waren 600 mensen uit het onderwijs: leerkrachten, directeuren, bestuurders en collega's van samenwerkingsverbanden en hogescholen. Er start iets wat ons op weg mag brengen naar meer inclusief onderwijs. Tijdens diverse workshops passeerden diverse voorbeelden van hoe in de praktijk hieraan wordt vormgegeven. Scholen werken met unitonderwijs in heterogene groepen, trajectvoorzieningen, structuurklassen, brede zorgscholen, een familieklas, er worden relaties gelegd met samenwerkingsverbanden en jeugdhulp/zorg, er vindt samenwerking plaats tussen basisonderwijs, speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en kinderopvang, scholen zijn bezig met voorzieningen 'tussen regulier en speciaal onderwijs in'. De minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media, Arie Slob, kwam aan het woord tijdens de opening van de conferentie 'Naar inclusiever onderwijs'. De minister roemt de voorbeelden uit de

praktijk. Hij roept het onderwijsveld op: 'neem initiatief', 'zoek elkaar op'. Een jaar later, op 3 maart 2021, vond de vervolgconferentie plaats. Tijdens deze conferentie gingen verschillende mensen met elkaar in gesprek over hoe het er nu voorstaat met die initiatieven bij het inclusiever maken van hun onderwijs. Er wordt gesproken over intensieve samenwerking met het speciaal onderwijs, allerlei tussenvormen tussen speciaal onderwijs en regulier onderwijs, groepen voor leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis en het inzetten van "arrangementen".

In de kamerbrief 'Verbeteraanpak passend onderwijs en route naar inclusiever onderwijs' stelt minister Slob (2020) dat initiatieven als bovenstaand ruimte krijgen om zich verder uit te breiden. Hij legt daarmee de opdracht om te komen tot inclusiever onderwijs bij het werkveld. Dat kan het werkveld, dat laat het op de conferenties zien. In dezelfde kamerbrief kondigt de minister aan dat er een plan wordt gemaakt om alle scholen in de komende vijftien jaar inclusiever te maken. Dat de weg naar inclusief onderwijs er een is van uitproberen, samenwerken, vallen en opstaan en het vieren van successen, mag blijken uit de opbrengsten van beide conferenties en de termijn van vijftien jaar die de minister voor ogen heeft.

Betwistbaar concept, diversiteit in inclusiever onderwijs

In de reguliere klas houden

Op de website van de beweging 'Naar inclusiever onderwijs' valt de uitgebreide onderbouwing voor de weg naar inclusiever onderwijs te lezen. Er zijn koppen te vinden als: 'Waarom het wél lukt om zorgleerlingen in de klas te houden', 'Op een aantal scholen lukt het namelijk wél om kinderen die extra zorg nodig hebben binnenboord te houden en goed onderwijs te geven' en 'Onderwijsorganisaties bundelen de krachten om zélf meer kinderen die zorg nodig hebben in de gewone klassen te houden.' Tegelijkertijd zijn de beelden die gebruikt worden op de website en de verhalen die je hoort tijdens de conferenties vooral gericht op kinderen met specifieke onderwijsbehoeften, kinderen in rolstoelen, kinderen met het syndroom van Down, kinderen met diagnoses als ASS en ADHD. Op de website van de beweging staat in de missie op weg naar inclusiever onderwijs: 'Een school waar alle kinderen, ook leerlingen met een lichamelijke of verstandelijke beperking en ontwikkelingsachterstanden, of kinderen met gedrags- en emotionele problemen en/of specifieke leermoeilijkheden, samen naar school kunnen gaan.'

Er zijn meer voorbeelden te vinden van situaties waarin inclusiviteit zich lijkt

te richten op leerlingen met beperkingen. Illustratief hiervoor is een artikel in het Algemeen Dagblad van 12 mei 2019. Hierin wordt een basisschool in Schotland geschetst waar het 'wemelt van de autistische kinderen.' De maatregelen die de school neemt zijn, ook hier, bedoeld om de leerlingen 'binnen boord te houden.'

Nog een voorbeeld. In Monitor passend onderwijs uit 2018 staat: 'Vooral kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met gedragsstoornissen, ontwikkelingsstoornissen en psychische problemen zijn niet makkelijk in reguliere klas te houden' (Van der Woud, Bokhoven & Van Grinsven, 2018, pg 6). Hier valt de zinsnede 'in de reguliere klas te houden' op. Gaat het er bij passend onderwijs om, om leerlingen 'in de klas te houden'? En wat is dan die 'reguliere klas'?

Verder kijken dan 'beperkingen' alleen

Rubio Repáraz, Ardjosemito-Jethoe en Rijk (2017) stellen dat er vaak op een eenzijdige manier gekeken wordt naar het begrip diversiteit. Het gaat dan vaak over culturele verschillen of etniciteit. Andere vormen van diversiteit krijgen minder aandacht. Bij het begrip diversiteit benoemen zij de ordeningsprincipes: gender, etniciteit, levensfase, religie, klasse en seksuele identiteit. Schuman en de Vries voegen hier onder andere taal en neurodiversiteit aan toe (Schuman & de Vries, 2020). Het mag duidelijk zijn dat het bij deze kijk op diversiteit verder gaat dan het kijken naar alleen 'beperkingen' zoals hiervoor omschreven. Bij het denken over deze ordeningsprincipes zal aandacht moeten zijn voor wat 'intersectionaliteit' genoemd wordt, de kruisingen tussen de verschillende ordeningsprincipes die met elkaar verweven zijn. Je hebt op de kruisingen van verschillende ordeningsprincipes een plek, bijvoorbeeld; vrouw, Nederlands, biseksueel, middelbaar opgeleid en christelijk. Toch verschil je dan vanzelfsprekend nog steeds van de andere vrouw met dezelfde ordeningsprincipes. We spreken dan van superdiversiteit: diversiteit in de diversiteit. Volgens Severiens (2014) introduceerde Vertovec (2007) de term superdiversiteit om aandacht te geven aan die variatie binnen de verschillende groepen. Er zal dus niet alleen aandacht moeten zijn voor de verschillen tussen groepen maar ook voor verschillen binnen die groepen (Rubio Repáraz, Ardjosemito-Jethoe & Rijk, 2017). Volgens het Multinluster Consortium is (super)diversiteit een realiteit in de samenleving, maar zien we dit nog niet terug in het onderwijs (Tupan-Wenno, Van Marlen & Aumaj, 2020).

Op zoek naar antwoorden op de vraag wat diversiteit in het licht van inclusief onderwijs is, kom ik op de vraag: Wat wordt er in Nederland door

onderwijsmensen verstaan onder diversiteit en inclusief onderwijs? Gaat het om voorzieningen als structuurklassen en 'tussen regulier en speciaal onderwijs in'? Gaat het over 'speciale' en gelabelde kinderen die we inpassen in ons bestaande onderwijs met een 'speciale' aanpak? Gaat het erom kinderen 'in de reguliere klas te houden'? Zijn we ons bewust van begrippen als intersectionaliteit en superdiversiteit? Wordt er, vanuit een gefundeerde visie, fundamenteel nagedacht over diversiteit en inclusief onderwijs? Gaat het echt over álle leerlingen en zijn we bereid om daar ons onderwijs fundamenteel en duurzaam voor te veranderen?

Hoe het begon

Passend onderwijs

In Nederland is in 2014 de Wet passend onderwijs ingegaan. Binnen deze wet zoeken scholen naar een passende plek voor de leerlingen die aangemeld worden. Scholen hebben daarbij een zogenoemde zorgplicht; ze zijn ervoor verantwoordelijk dat alle leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben een passende plek krijgen. Ouders hoeven daarmee na aanmelding van hun kind niet zelf op zoek te gaan naar een passende plek. Een doelstelling van de Wet passend onderwijs is om kinderen minder snel naar het speciaal onderwijs te verwijzen doordat reguliere scholen zelf aansluiten bij de ondersteuningsbehoefte van een kind.

Die doelstelling is helaas niet gehaald. De Inspectie van het Onderwijs (2019) geeft aan dat passend onderwijs er niet toe heeft geleid dat meer leerlingen met een ondersteuningsbehoefte een passende plek in het regulier onderwijs hebben gevonden. Het valt de Inspectie op dat een deel van de scholen huiverig is om leerlingen met complexe ondersteuningsbehoeften aan te nemen; de werkdruk bij leerkrachten is hierbij een veelgenoemde reden. Het resultaat is dat het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs is gestegen en terug is op het niveau van 2014, toen de Wet passend onderwijs werd ingevoerd. Tot slot wordt aangegeven dat het aantal thuiszitters sinds de invoering van de wet is gestegen.

Leerkrachten geven aan positief te zijn over het idee van passend onderwijs, maar negatiever te zijn over de uitvoering ervan (Van der Woud, Van Bokhoven & Grinsven, 2018). Dit wordt ondersteund door de Inspectie van het Onderwijs (2019) die daarbij stelt dat een verwijzing naar het speciaal onderwijs afhankelijk is van inschattingen van individuele leerkrachten, de ouders en de samenwerkingsverbanden. Er zijn geen heldere landelijke criteria voor verwijzing naar het speciaal onderwijs.

Inclusief onderwijs in Nederland?

Passend onderwijs lijkt een typisch Nederlands polderproduct. Het gaat uit van het credo 'gewoon waar kan, speciaal waar moet'. Daarmee is de weg naar het speciaal onderwijs niet afgesloten voor leerlingen, het groeit zelfs weer. Het is ook nooit de gedachte geweest dat passend onderwijs een opmaat zou zijn voor inclusief onderwijs (Ledoux & Waslander, 2020). Toch heeft Nederland zich via verschillende afspraken gecommitteerd aan het tegengaan van uitsluiting. In het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap uit 2016 is uitsluiting zelfs nadrukkelijk verboden. In artikel 24 staat dat kinderen met een handicap recht hebben op dezelfde onderwijsvoorzieningen als andere kinderen. In de Wet op het primair onderwijs staat dat een school geen onderscheid mag maken op grond van handicap of chronische ziekte bij het verlenen van toegang tot het onderwijs. In een door ouders bij een schoolbestuur aangespannen zaak, waarbij een leerling naar het speciaal onderwijs werd verwezen, oordeelt het College voor de Rechten van de Mens in 2017 dat dit vraagstuk het niveau van een individuele school ontstijgt. Het college stelt dat discussies als deze de inrichting van het hele Nederlandse onderwijsstelsel betreft (College voor de Rechten van de Mens, 2017). Het verbod op uitsluiting van leerlingen raakt aan het idee van inclusief onderwijs. Inclusief onderwijs betekent dat alle leerlingen recht hebben op een plek op een reguliere school. Tegelijkertijd gaat het verder dan het recht op zo'n plek, het is het recht om volwaardig mee te doen, niet om uit te gaan van verschillen maar om die verschillen als waardevol te zien. De Nederlandse overheid heeft zich in een eerder stadium uitgesproken voor inclusief onderwijs. Nederland heeft al in 1994 het Salamanca Statement ondertekend waarin onder andere wordt gesteld dat reguliere scholen met een inclusieve oriëntatie de meest effectieve manier is om discriminatie tegen te gaan, een inclusieve samenleving te bewerkstelligen en onderwijs voor iedereen te bereiken. Dat was zelfs ver voor de invoering van de Wet passend onderwijs.

Uit de eindevaluatie van passend onderwijs (Ledoux & Waslander, 2020) lijkt nog niet een sterke visie op inclusief onderwijs naar voren te komen. In een apart kader wordt passend onderwijs als 'kruipend concept' voorgesteld. Dit wordt geïllustreerd met het voorbeeld van de discussie over inclusief onderwijs; het zou kruipend voortschrijden. Tegelijkertijd wordt er gesteld dat de ontwikkeling van passend onderwijs doorgaat. Uit de evaluatie komt naar voren dat een ontwikkeling in de richting van inclusiever onderwijs in de praktijk nog niet erg zichtbaar is.

Op 4 juli 2019 is een motie door de Tweede Kamer aangenomen waarin het belang van een gezamenlijke weg naar inclusief onderwijs voor ieder kind wordt aangegeven (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2019). Hiervoor wordt een brede coalitie opgezet, bestaande uit verschillende actoren uit het onderwijs en ketenpartners om tot inclusief onderwijs voor ieder kind te komen.

Hoe dan?

De vraag is hoe we alle leerlingen op school een plek kunnen geven en wat daar dan voor nodig is in ons onderwijssysteem. Kan inclusief onderwijs wel binnen het huidige systeem of moeten we het duurzaam veranderen? Wat is daar dan voor nodig?

De eerdergenoemde 'reguliere klas' valt in de traditie van het Nederlandse onderwijssysteem dat we het leerstofjaarklassensysteem zijn gaan noemen. Leerlingen van ongeveer dezelfde leeftijd zitten in een ruimte met leerlingen van ongeveer hetzelfde niveau. Een leerkracht begeleidt de groep, uitgaande van ongeveer dezelfde doelen en methoden. Dit systeem biedt de leerkracht houvast. Het is terug te voeren op het industriële tijdperk en de pedagogische inzichten van de laat-19e eeuw. Van den Berg (2020) is helder over het leerstofjaarklassensysteem bij het omgaan met diversiteit. Hij stelt dat vooral de principes van gelijkheid (zoals doelen, leerstof, toetsing) en gelijktijdigheid (zoals tijdstippen en duur van de lessen) zullen moeten worden afgebouwd. Eerder is al aangegeven dat veel scholen zich bezighouden met andere manieren van organiseren om te komen tot onderwijs dat recht doet aan leerlingen. Deze scholen proberen anders te organiseren en laten vaak, een deel van, het leerstofjaarklassensysteem los.

Hier komt de polderachtige signatuur van de Wet passend onderwijs terug. Nederland heeft het Salamanca Statement voor inclusief onderwijs ondertekend. Tegelijkertijd heeft Nederland nog te maken met de hardnekkige traditie van het leerstofjaarklassensysteem. Met passend onderwijs is een compromis gevonden dat wat mij betreft aan geen van beide recht doet. Het regulier onderwijs met het nog regelmatig traditionele leerstofjaarklassensysteem geeft onvoldoende antwoord op de diversiteit binnen de leerlingpopulatie en kan nog steeds verwijzen naar het speciaal onderwijs.

Door de aangenomen motie en de zoektocht (het kruipend concept) van passend naar inclusiever onderwijs komt de vraag naar boven: 'Maar hoe dan?' Hoe doen we dat dan en hoe organiseren we dat duurzaam? Kan dat in het reguliere systeem met de 'reguliere' klassen?

Er zijn handvatten te vinden om inclusief onderwijs vorm te geven. Zo heeft

het European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2014) hiervoor vijf kernboodschappen opgesteld:

1. Begin zo vroeg mogelijk.
2. Ga ervan uit dat inclusief onderwijs goed is voor iedereen.
3. Essentieel zijn hooggekwalificeerde professionals.
4. Zorg voor doeltreffende ondersteuningssystemen en financieringsmechanismen.
5. Verzamel systematisch betekenisvolle, kwalitatieve en betrouwbare gegevens.

Hierbij geeft deze organisatie aan dat het van belang is dat er tussen de verschillende partijen (leerling, ouders, school, leerkracht en externen) goede onderlinge communicatie plaatsvindt. Wat hiervoor vooral nodig is, zijn veranderingen in terminologie, attitudes en waarden, die de meerwaarde van diversiteit en gelijke deelname weerspiegelen en waarbij bijvoorbeeld leerkrachten ook in termen van ethische waarden worden opgeleid. Volgens het comité dat toezicht houdt op het VN-Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap dient een inclusief onderwijssysteem te voldoen aan vier belangrijke kenmerken, de vier A's (Veldman, 2019):

- Availability (beschikbaarheid): Onderwijsinstellingen en -programma's van goede kwaliteit moeten beschikbaar zijn.
- Accessibility (toegankelijkheid): Het onderwijs is op alle gebieden toegankelijk (infrastructuur, informatie, communicatie, materialen, methoden en financieel).
- Acceptability (aanvaardbaarheid): De verschillende behoeften, culturen, meningen en talen van alle leerlingen worden gerespecteerd.
- Adaptability (flexibiliteit/aanpasbaarheid): Het onderwijs is in staat tegemoet te komen aan de diversiteit bij de leerlingen, bijvoorbeeld door flexibele curricula en evaluatiemethoden.

Geheel in de lijn hiervan lezen we in de uitgave van het Multininclude Consortium (Tupan-Wenno, Van Marlen & Aumaj, 2020) vier strategieën die bijdragen aan het realiseren van inclusief onderwijs. Deze vier strategieën zijn:

1. The color brave approach. Het erkennen van (culturele) verschillen tussen kinderen om verbondenheid te creëren.
2. The holistic approach. Holistisch kijken naar de leefwereld van het kind. Verder kijken dan het kind in het klaslokaal; kijk ook naar de thuissituatie, de sportclub, et cetera.

3. The intersectional approach. Naast erkenning van verschillen tussen groepen ook erkenning van verschillen binnen een groep.
4. The pathway approach. Het creëren van verschillende mogelijkheden voor leerlingen om succesvol onderwijs te volgen.

Het comité dat toezicht houdt op het VN-Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap stelt dat, in plaats van het in stand houden van twee systemen, het 'regulier' naast het 'speciaal' onderwijs, er één inclusief onderwijssysteem moet worden gevormd. De oproep naar de politiek is duidelijk: Pas de wetgeving aan die het gesegregeerde systeem in stand houdt. Formuleer een duidelijke definitie van inclusie en doelstellingen die daarvan uitgaan. En tot slot: Voorzie in de middelen om inclusief onderwijs mogelijk te maken. Er is voldoende kracht aanwezig in het onderwijs in Nederland om erop te vertrouwen dat het kan. Zo geeft de Inspectie van het Onderwijs (2019) aan dat er al vernieuwing en verbetering van het onderwijs zichtbaar is en dat dat regelmatig mooi en vernieuwend onderwijs oplevert. De OECD (2014) geeft aan dat Nederland, als het gaat om onderwijsinnovatie, een van de meest vooruitstrevende landen ter wereld is. Dat betreft innovaties op verschillende terreinen, zoals de organisatie van het onderwijs, pedagogische aanpak of het gebruik van technologie. We kunnen deze kracht inzetten om te komen tot inclusiever onderwijs.

Dynamiek, beweging en ruimte

De weg naar een duurzame verandering in de richting van inclusiever onderwijs vraagt om dynamiek, beweging en ruimte. Beelden die daarbij passen zijn de zogenaamde Rubik's Cube en de dodecaëder. In de afbeeldingen zien we links de Rubik's Cube; deze is 'af' of 'klaar'. Het zit zo in ons systeem dat de kubus 'af' is als de kubus netjes als kubus is gevormd en de vlakken dezelfde kleur hebben. We werken toe naar deze eenvormigheid, pas dan zijn we tevreden. Nog sterker, de kubus is 'af' te maken door stelselmatig een aantal algoritmes toe te passen. Het werkt altijd en de uitkomst is altijd

hetzelfde. In mijn ogen zet het systeem zichzelf hiermee vast. Anders is het bij de afbeelding rechts, een dodecaëder. Deze is in onze verbeelding nog niet 'af'. Waarom eigenlijk niet? Kunnen we de vaste wegen die leiden naar een vast resultaat loslaten? Kunnen we de schoonheid van hoe het er nu uitziet ook waarderen? In de afbeelding rechts zijn verschillende kleuren en vormen door elkaar te zien. Het is veel minder eenvormig, spannender en tegelijkertijd is er een sterke samenhang aanwezig. In deze samenhang is er beweging en ontwikkelt het systeem zichzelf. Je voelt: het kan nog verschillende kanten op, er zit dynamiek in het systeem, het leeft!

Het gaat om onze manier van denken, kijken en handelen. Bij het werken aan een duurzame systeemverandering om een inclusievere school te creëren, gaat het er niet om dat we netjes de procedures volgen en tot vooraf bepaalde kaders komen. Het gaat er niet om dat iedereen netjes op zijn afgesproken plek zit en blijft zitten. We kunnen proberen daarvan los te komen, ons open te stellen voor andere wegen. We kunnen daarbij het voorbeeld van de dodecaëder, die dynamiek bezit, beweegt en ruimte biedt, voor ogen houden en waarderen.

Resumerend

Ik heb geprobeerd inzichtelijk te maken dat, als we ons onderwijs inclusief willen maken, we ons eerst moeten richten op wat we daar, gezamenlijk, onder verstaan. Vanuit een gemeenschappelijke waardeoriëntatie op inclusiviteit en diversiteit kan een stap worden gemaakt naar een duurzame systeemverandering. Azorín en Ainscow (2020) stellen dat de politieke agenda's in veel landen zich richten op het ontwikkelen van systemen van inclusief onderwijs. Ze verwijzen daarbij onder andere naar de Unesco, die in haar initiatief 'Education 2030' duidelijk aangeeft dat inclusief onderwijs prioriteit heeft. De agenda van de Nederlandse overheid met de ondertekende motie van juni 2019 (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2019) sluit zich hierbij aan. Ook het initiatief tot 'inclusiever onderwijs' laat zien dat de urgentie in Nederland herkend wordt.

Volgens het European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2014) is er behoefte aan begeleiding bij de vraag hoe inclusief onderwijs kan worden geïmplementeerd op het niveau van de leerkracht, de klas, de school en de regio. Bolsenbroek en Van Houten (2010) gaan al eerder nog een stap verder. Zij stellen dat een bestaand instituut, in dit geval het onderwijs, eerst moet worden afgebroken om de nieuwe modus, inclusief onderwijs, op te kunnen bouwen. En dat alles terwijl het onderwijs gewoon doorgaat. Veldman (2019) stelt dat, ondanks de herhaaldelijke aanbevelingen van het

College voor de Rechten van de Mens, het omarmen en wettelijk definiëren van de norm van inclusief onderwijs in Nederland uitblijft. En hoewel de regering al heeft erkend dat de huidige wetgeving niet ontworpen is voor inclusief onderwijs, blijft een visie op inclusief onderwijs voorlopig uit. Zoals Minister Slob al aangaf op de conferentie: het onderwijsveld zelf is aan zet!

Conclusie

Ik doe de aanname dat, om te komen tot duurzame systeemverandering in de richting van inclusief onderwijs voor alle leerlingen, er een omslag in het denken over diversiteit zal moeten komen. Ik heb, in een notendop, laten zien wat er wordt verstaan onder inclusief onderwijs en wat er wordt verstaan onder diversiteit. In Nederland is de weg naar inclusief onderwijs nog niet uitgekristalliseerd. We zijn, in de woorden van Ledoux en Waslander (2020), kruipend op weg om van passend onderwijs in de richting van inclusiever onderwijs te gaan. Het onderwijs zelf is aan zet, tegelijkertijd gebeurt er al veel. Nederland heeft op het gebied van onderwijs de naam een van de meest vooruitstrevende landen ter wereld te zijn als het gaat om onderwijs-innovatie. Laten we die kracht gebruiken om onderbouwing te vinden en in te zetten bij de pilots, experimenten en samenwerking op weg naar inclusief onderwijs. Laten we daarbij voor ogen houden dat we de dynamiek, beweging en ruimte nodig hebben en waarderen om het onderwijs duurzaam te veranderen.

Als het gaat om de uitspraak van Ledoux en Waslander (2020), waarbij passend onderwijs wordt gezien als kruipend concept in de richting van inclusief onderwijs, denk ik aan een stukje tekst van Racoon uit het lied Oceaan:

*'Ik heb al zover moeten kruipen,
het laatste stuk zal ook wel gaan.
Tot ik ga staan'*

We hebben van minister Slob vijftien jaar gekregen om te gaan staan. Laten we die goed gebruiken.

Literatuur

- Ainscow, M. (2020). *Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences*. Nordic Journal of Studies in Educational Policy, 6:1, 7-16, DOI: 10.1080/20020317.2020.1729587
- Algemeen Dagblad (2019). Waarom in Schotland zorgkinderen amper naar speciale scholen gaan. Retrieved at 9-9-2020 from <https://www.ad.nl/buitenland/waarom-in-schotland-zorgkinderen-amper-naar-speciale-scholen-gaan~a036f04e/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F>
- Azorín, C., & Ainscow, M. (2020). Guiding schools on their journey towards inclusion. INTERNATIONAL JOURNAL OF INCLUSIVE EDUCATION 2020, VOL. 24, NO. 1, 58–76. <https://doi.org/10.1080/13603116.2018.1450900>
- Van den Berg (2020). Reactie op advies 'Steeds Inclusiever' van de Onderwijsraad. Den Haag: TOO.
- Van Berkel, K., & Manickam, A. (2019). *Wicked world: Systeeminnovatie voor complexe vraagstukken*. Utrecht: Noordhoff.
- Bolsenbroek, A., & Van Houten, D. (2010). *Werken aan een inclusieve samenleving: Goede praktijken*. Amsterdam: Nelissen.
- College voor de Rechten van de Mens (2017). Geen discriminatie door Stichting Primair Onderwijs Utrecht bij het verrichten van aanpassingen ten behoeve van een leerling met downsyndroom en bij het besluit om hem van zijn lagere school te verwijderen. Retrieved at 16-09-2020 from: <https://mensenrechten.nl/nl/oordeel/2017-41>
- European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2014). *Vijf kernboodschappen voor inclusief onderwijs: Van theorie naar praktijk*. Odense, Denemarken: European Agency for Special Needs and Inclusive Education.
- Van Houten, D. (2009). *Werken aan inclusie*. Journal of Social Intervention: Theory and Practice. 17. 10.18352/jsi.77.
- Inspectie van het Onderwijs (2019). *De staat van het onderwijs*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Ledoux, G., & Waslander, S. (2020). *Evaluatie passend onderwijs: Eindrapport Mei 2020*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut Tilburg: TIAS School for Business and Society, Tilburg University Nijmegen: KBA Nijmegen.
- Van Mieghem, A. (2020). *Implementing inclusive education: What are the levers to support teachers*. Antwerpen: University of Antwerp.
- Moors, E. H. M. (2013). *Oratie Duurzaam Innoveren: de kunst van het verbinden*. Utrecht: Universiteit van Utrecht.

- OECD (2014). Education at a Glance. Retrieved at 17-04-2020 from; <http://www.oecd.org/education/Education-at-a-Glance-2014.pdf>
- Onderwijsraad (2020). *Steeds inclusiever*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Rubio Repáraz, L., Ardjosemito-Jethoe, S., & Rijk, K. (red.) (2017). *Diversiteit in de samenleving*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Schuman, H. (2020). *Verplichtende verdragen en verschuivende paradigma's*. In: Perspectief op inclusief in het onderwijs. Sardes Special – 26, 35-40. Utrecht: Sardes.
- Slob, A. (2020). Verbeteraanpak passend onderwijs en route naar inclusiever onderwijs. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Tupan-Wenno, M., Van Marlen, J., & Aumaj, S. (2020). Rethinking Pathways towards Inclusion in Education: An analysis of more than 70 perspectives, practices & strategies. from #Multinclud Database. Den Haag: ECHO, Inclusive Teaching & Learning Center.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2019). Passend onderwijs; Motie; Motie van het lid Van Meenen over inclusief onderwijs voor ieder kind. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal
- Van Veen, D. (2020). *Naar inclusiever onderwijs*. In: Perspectief op inclusief in het onderwijs. Sardes Special – 26, 49-53. Utrecht: Sardes.
- Veldman, T. R. (2019). *Vijf jaar 'passend onderwijs': Een kinderrechtenperspectief*. Tijdschrift voor Jeugdrecht 2019, 3, 83 – 88. Den Haag: Boom. doi: 10.5553/TvJr/259035002019001003013
- Verenigde Naties (2016) Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. Verenigde naties: New York.
- Van der Woud, L., Van Bokhoven, I., & Van Grinsven, V. (2018). *Monitor passend onderwijs Leerkrachten basisonderwijs*. Utrecht: DUO.

Bert van Velthooven

Meer dan 30 jaar ben ik werkzaam in het onderwijs, in binnen- en buitenland. Als leerkracht, intern begeleider en ambulant begeleider. De laatste 17 jaar als docent, onderzoeker en veranderkundige in het HBO. In al deze verschillende functies in het onderwijs heb ik kunnen zien, horen en voelen hoeveel inspanningen leerkrachten en scholen leveren om tegemoet te komen aan de toenemende diversiteit in de klas. Leerkrachten en scholen zijn bereidwillig en gemotiveerd, maar voelen zich vaak niet voldoende toegerust voor het begeleiden van de verschillende leerlingen. Ik heb gezien dat het kan, dat het mogelijk is om tegemoet te komen aan de vragen van alle leerlingen, om les te geven aan die brede diversiteit aan leerlingen. Vaak zijn het kleine stapjes die gemaakt moeten worden, soms ook grote. Ik maak me al lang sterk voor inclusief onderwijs, een visie op het geven van onderwijs aan alle leerlingen, uitgaande van verschillen en ze respecteren. De vraag die ik mij regelmatig stel is hoe de leerkracht autonoom, creatief en effectief tegemoet kan komen aan die diversiteit. De leerkracht en de school lopen daarbij tegen hun eigen systeemgrenzen aan. Grenzen die we zelf hebben opgeworpen. Die kunnen we dus ook zelf weer slechten. Ik denk dat het onderwijs zal moeten durven zijn systemen ter discussie te stellen en duurzaam durven te veranderen. Als veranderkundige denk ik daarin mee. Als de verbinding wordt gemaakt met het duurzaam veranderen van het onderwijs in de richting van inclusie, dan wordt het antwoord gevonden in de samenvoeging van inclusie en innovatie (innovator); dan kan ik mezelf inclusievator noemen.

Colofon

Tekst: Bert van Velthooven

Uit: Staveren A. van, en H. Susam (2021) *Borgen van innovaties of blijvend vernieuwen? verkenningen naar duurzaam veranderen in het onderwijs en daarbuiten*. Marnix Academie

Correcties: Jolette van Eijden

Vormgeving: Het Firmament, communicatie vormgeving, Amsterdam

Uitgave: Lectoraat Leren Innoveren, Marnix Innovatiecentrum

© 2021, Marnix Academie

Over diversiteit in het licht van inclusief onderwijs

Bert van Velthooven

Dit essay maakt deel uit van de essaybundel:
Borgen van innovaties of blijvend vernieuwen?

De essays uit deze bundel gaan allen over de vraag wat er nodig is om ervoor te zorgen dat innovaties beklijven en onderdeel gaan worden van de dagelijkse praktijk. Het uitgangspunt daarbij is dat termen als borgen, verankeren, bestendigen en al die woorden die gebruikt worden om een antwoord te zoeken op de vraag: *Hoe maken we een innovatie duurzaam* al vroeg deel uit maken van het proces van duurzaam innoveren. Het zijn geen losse activiteiten die achter de innovatie aan komen. Zij maken intrinsiek deel uit van het werken aan vernieuwing, ze zijn verbonden met leerprocessen en met de organisatie. Wat en wie daarbij nodig en helpend zijn, en wat duurzaam innoveren vraagt van organisaties.

De essaybundel is gemaakt door leden van de onderzoeksgroep van het lectoraat Leren Innoveren (Marnixacademie/ Radiant) dat zich bezighoudt met innoveren in het onderwijs.

marnix academie

HOGESCHOOL
ipabo

DE KEMPEL
hogeschool voor leraren

Hogeschool
KPZ